

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Екатерина Станимирова Стойчева “Социалното и духовното в три слова от *Книга Григория Цамблака*”

Дисертацията на Екатерина Стойчева е посветена на част от поучителните слова на Григорий Цамблак, книжовник и църковен администратор с уникална съдба, принадлежащ на целия православен славянски и балкански свят. Научният интерес към Цамблак се движи на приливи и отливи през 15 г., като най-постоянни в издаването на монографии, съставянето на сборници и организацията на форуми са медиевистите от ВТУ; през последните десетилетия ще посочим монографиите на М. Спасова (1999), Д. Кенанов (2000), Н. Дончева-Панайотова (2004), дълго време спираната (възможно, не без основания) книга на Юрий Константинович Бегунов (2005).

Творенията на Григорий Цамблак се отнасят към различни жанрове, представят го като истински *полигистър*, но сред тях се открояват неговите жития и красноречие. И ако тържественният дял на красноречието е сравнително добре проучен, поученията му са донякъде пренебрегвани. Те са поместени основно в известната негова *Книга Григория Цамблака*, сборник с 18 поучителни слова, чиято диспозиция следва календарния цикъл, четат се в предпасхалния период. Стойчева не си поставя като задача да разгледа всички слова, а само три от тях, но не за да прави единствено традиционен хомилетичен разбор, а за да потърси съотношението между социален и духовен дискурс. Трябва да се адмираира подобен подход, той е слабо използван досега и с принципните си инвенции изкупува дискредитиращия, но неминуем въпрос за включването в зоната на анализа само на три слова.

Дисертационното съчинение на Ек. Стойчева обхваща 278 стр. и се състои от *Увод*, *четири глави*, *Заклучение* и три *Приложения*. В *Увода* авторката на практика подновява стародавната дискусия от 60-е за реализма и реалистичните елементи в старите славянски литератури. Тогава в нея участваха Димитри Лихачов, Петър Динеков, Николай Калиникович Гудзий, Лиляна Грашева с нейните позабравени днес, но образцови наблюдения и др. Тези елементи имат отношение към заложения в заглавието проблем за релацията “социално-духовно”. От по-новите изследвания Стойчева споменава и донякъде използва монографията на С. Аризанова *Българите в агиографията от XIII-XV в.* (2013). И разбира се, студията на вече упоменатия Кенанов *Поглед към богословието на “Книга Григория Цамблака”*, обемаща респектиращите 40 стр. От последната разработка Ек. Стойчева е почерпила немалка част от своето вдъхновение. Съществен момент в идейната конфигурация на авторката е нивелирането на изходните понятия *социално*, *материално* и *земно* - вероятно, за да постигне съответния методологически комфорт.

Първа глава на представения труд има ключово значение за неговото осмисляне и е назована *Общи теоретични постановки. Изясняване на понятията*. В нея дисертантката разисква въпроси на жанровата номенклатура на учителното красноречие. Стойчева се опитва да внесе порядък и примирь разнообразия в употребата на концепти като *хомилия*, *поучение*, *слово*, *проповед*. Пълна еквивалентност е практически невъзможна поради сложността да се стикова богословско-проповедническият подход на професори теолози като Тодор Поптодоров и литературоведския, представен от Рикардо Пикио, Красимир Станчев, по-късно от Клаус-Дитрих Зеeman, Вася Велинова и

частично от Юрий Бегунов. Дисертантката е отправила взор и към естетическото майсторство на писателите от Търновската книжовна школа, чийто знатен възпитаник е Цамблак. С основания тя гради върху наблюденията и концепциите на Гелиан Прохоров, би могла да вземе повече и от съдържателните книги и студии на покойния отец Йоан Майендорф, особено що се отнася до така нар. *политически исихазъм*. С оглед на жанровата формулировка е направен разбор на многозначната лексема *книга*, която в *Речника* на И. Срезневски има 17 значения, едно от тях е *“сборник със слова”*. Още през 907 г. в този смисъл го използва в свой послеслов преславският книжовник Тудор Доксов, който преписва *Книга, наречена Атанасий*, съставена от 4 слова (против ариани). Цамблак дава описание на средновековната картина на света, анализ на понятието *град*, като се изхожда от концепцията на Августин Блажени за двата града и т. н. От тези изходни позиции Ек. Стойчева преминава към разбор на социалното и духовното в трите изначално набелязани слова от *Книга Григория Цамблака*.

Втора глава от труда на г-жа Стойчева е посветена на *Словото за покойниците*. Находчивият и систематичен разбор на главата я свежда до четири части, които се анализират в плана на дихотомиите *земно-човешко, богатство-бедност* със страховитата заключителна поанта на *Страшният съд*. А за да установим каква роля играят цитатите и как е изградена тяхната композиция отново ни помагат високоценените от авторката Р. Пикио и Кр. Станчев, теоретици, които бяха популярни в палеославистиката преди 35 г. Дисертантката все пак се опитва да извлече от общата цитатна тривиалност на Цамблак известна оригиналност. Стойчева прилага умело стилистическо-риторичния анализ и диференцира в структурата на *Словото*: увод, четири части и заключение. В своя разбор на представената в *Словото за покойниците* социална панорама тя правилно сочи колко богат, разнообразен и конкретизиран е съставът на обществото, а в своята съвкупност социалният анализ ни предлага една потресаваща картина. Особено ако го сравним с принципно аналогичното социално-наказателно течение в България през втората половина на Х-ти в., изтъквано в *Беседата против богомилите* на Презвитер Козма и точно в нейната втора, поучителна част, в словата на Петър Черноризец и в практически непроучения в старобългаристиката философски трактат *За свободната воля* на Методий Олимпийски (макар и този почти псевдосократически диалог да е издаден от А. Ваян още през 1932 г. и преиздаден през 1974). Там обаче социалното е подчинено на по-общи моралистични императиви, докато Цамблак е много по-конкретен в своите нравствено-етични характеристики. Въпреки че – в отличие от Козма, Цамблак пише слово за празници, а не полемична беседа на актуална тема от съвременния живот. Правилно в предлаганата работа се набляга върху образите на “рударците” (рудокопачите), изобщо – на хората, потънали в труд и несгоди. Очертани са пътищата за спасение – милостинята и милосърдието като цяло. Може да се добави, че тези друмища са онтологически заложени в християнската доктрина, но ги откриваме най-напред в края на IX в. в *общите поучения* на Климент Охридски (наставления за празници и поучения в памет на апостол и мъченик). Изтъкването на суетата на нашия земен живот е видима цел на *Словото* и тя проличава особено в релефното описание на смъртта като финален акт на безсмислената земна участ на човека:

Една нощ я някоя огница, я бодеш го присвие (от ония бодеш, дете човек от човеците отвеждат) - и отиде! Всичко за него внезапно привидение се оказва и словата заприличат на сън...(с.135).

Поразява лаконичното, но детайлно описание на смъртта, което по нищо не отстъпва на нейното описание и от големите прозаисти на Новото време (аз напр. си спомних за края на една новела на Бунин). А може би психологическата дескрипция на смъртта в литературата е сходна през различните епохи.

Третата глава в предлаганото дисертационно съчинение разглежда *Словото за монашеското житие* (живот). Тук Цамблак издига идеята за чистия, апостолски живот, който е образец за подражание. Добре би било да се отбележи фундаментът от преводни съчинения, върху който лежи това слово и възплътеният в него идеал. Те са преведени още през епохата на българския цар Петър (927-969): *Лествицата* на Йоан Синайски, *Пандектите* на Антиох, *Паренезисът* на Ефрем Сирий. В случая обаче е не по-малко важно, че тези “учебници” по аскетизъм са преведени за втори път по времето на Патриарх Евтимий. Това *Слово* рисува една идеална, парадигматична картина на монашеския живот, на монасите, които много преди да се зазори вече пеят в хор. Авторката вярно е почувствала връзката на творбата на Цамблак с *Беседа против богомилите* на Презвитер Козма и разглежда в отделна статия живота на монасите в двете произведения (2015). Изобщо и Цамблак, и г-жа Стойчева се опитват да дадат цялостен портрет на манастирското битие и на ежедневието на монаха. А за да го покаже като проекция на небесния живот, книжовникът си служи - съгласно наблюденията на авторката - с въпроси, възклицания, императивни форми. Дисертантката обръща внимание на милитаризирани писателски сравнения: манастирът е един вид военен лагер, монахът е войн, а главният супостат е, разбира се, дяволът. (Припомняме си статията на акад. Иван Гошев *Монашеско храбро воюване...*, в която той се опита да обясни чрез аналогична аргументация названието *Черноризец Храбър*). *Словото* е една апология на скитащите духовни люде, в която авторът влага мотиви от личния си живот на конфесионален и политически пилигрим, започнал от Търново, Константинопол и Атон, минал през Сърбия и стигнал до Молдова, Киев и Вилно (Вилнюс).

В четвъртата глава е разгледано *Словото за светите отци*, където са описани три характерни групи от тях:

1. Основатели на манастири и стълпници.
2. Затворници.
3. Безмълвници.

Споменати са около 60 аскети, истински пантеон на просиялите отшелници или другояче казано - речник, учебно пособие по святост. Ако в първото разгледано слово се прокарва идеята за безсмислието и суетата на светския живот, във второто се налага апологията на самоотвержените бродещи люде.

Тези свети люде са вън от клетките на семейния живот, а съпрузите ги очаква бракът, представляващ “безобразно и окаяно смешение, достойно само за безсловесните твари, всички съпрузи ги очаква само работа, кавги и раздори, завист, печал”. Тук дисертантката уместно съпоставя и противопоставя брачния дискурс в две различни слова. Съществен интерес провокира наблюдението, че разводът води не само към значителни материални загуби, но и към присмех. Долавят се търновските традиции, които тук следва Цамблак – второто и четвърто *Послание на патриарх Евтимий до угровлахийския митрополит*

Антим I и *Посланието* му до Никодим Тисменски, в тях търновският патриарх-ригорист отхвърля безапелационно третия и четвъртия брак и се обявява срещу някои своеобразни привички на българските юноши - те са пречка за приемането им в манастирското братство. Може би със своята *Книга Цамблак* е запълвал някои жанрови празнини в обширното творчество на Евтимий, в него са представени житията, похвалните слова, посланията и литургическите трудове, но напълно отсъства поучителното слово. Но и там, където има много общо, Евтимий е по-конкретен, докато ученикът му е по-обобщително-универсален в описанието. Паралели и съпоставки са възможни и с отношение - то към семейството на Презвитер Козма и Цамблак: през 2015 г. г-жа Стойчева е публикувала статия на тази тема. Изобщо, прави впечатление, че дисертантката "държи под око" литературния процес (доколкото можем да говорим за такъв) през старобългарския десети век и в частност, написаното от Козма, което е съзвучно със словата на Цамблак.

В *Заключението* дисертантката обобщава наблюденията си и утвърждава, че трите разгледани слова формират семантично обособен цикъл, в който употребата на социалното върви в низходяща градация. Напълно противоположно е движението на духовното, което достига своя апотеоз в *Слово за преподобните отци*.

В три *Приложения* са приведени трите анализирани слова в превод на съвременен български език от М. Спасова и А.-М. Тотоманова.

Сумирайки забележките, които можем да отправим към г-жа Ек. Стойчева, ще отправим първо изискването за по-широка и съвременно ориентирана литературно-теоретична култура, по-обстойно проникване в богословските зони на старобългаристиката, използване на една по-системна, издържана в единен дух и недопускаща небрежности система на цитиране. Отпочнатата тук работа върху омилетиката на Цамблак си заслужава да бъде продължена на по-масабно равнище, особено подир последователното оттегляне на всички цамблаковеди от ВТУ.

Петте публикации по дисертационната тема на авторката отразяват в общи линии стореното в представения труд. *Библиографията* наброява 101 цитирани издания на български, руски, английски, немски, френски, румънски и сръбски езици, за нейната твърде дискуссионна на места системност стана дума.

Авторефератът отразява точно и стройно спецификата на дисертационния труд и на места дори впечатлява повече от самия него, *Приносителите* в работата са изброени с бъдеща симпатии християнска ненадрапчивост и скромност.

Изхождайки от приведените по-горе доводи, предлагам на дълбоко - уважаемото научно жури да оцени по достойнство дисертационния труд "Социалното и духовното в три слова от *Книга Григория Цамблака*" и да присъди на неговия автор Екатерина Станимирова Стойчева образователната и научна степен "доктор".

Шумен, 6 юни 2017 г.

Проф. дфн Христо Трендафилов
/...../